

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۱۰
از صفحه ۱۷ تا صفحه ۳۶

بررسی اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به مراحل تربیتی مد نظر اسلام

چکیده

هدف از این تحقیق، بررسی اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به مراحل تربیتی مد نظر اسلام، است. در این خصوص، ابتدا اشاره‌ای به مراحل تربیتی مورد نظر اسلام داشته و در ادامه، به بررسی مراحل تربیت و احساس مسئولیت‌پذیری در اسلام در حیطه‌های اهداف غایی و واسطی هر مرحله پرداخته‌ایم. این مطالعه، با رویکرد کیفی و به روش توصیفی-تحلیلی، با بررسی متون اسلامی به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق، از دیدگاه دین اسلام، کودک تا هفت سال اول زندگی، سید و سرور است و تعبیر رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله هم از این مرحله تربیتی، «سیادت کودک» است. هفت سال دوم، اطاعت و فرمان‌برداری و هفت سال سوم، مرحله‌ی مشورت و هم‌رأیی است. در مقاله‌ی حاضر، بر آنیم تا اهداف غایی و واسطی هر مرحله را بررسی کنیم؛ برخی از آن‌ها عبارتند از: در مرحله‌ی سیادت: مرحله‌ی آشنایی با امور نیک و بد، اندیشه‌ورزی، قابلیت برقراری ارتباط مبتنی بر آداب و اخلاق است. در هفت سال دوم، تعلیم (آموزش) و تأدیب (آموزش مستقیم ارزش‌ها و پرهیز دادن از ضد ارزش‌ها)، پرورش روحیه همکاری و روحیه نظم، اعتقاد به معاد، آزاد اندیشی بیان می‌شود و هفت سال سوم، سن نظرخواهی و مشورت، یادگیری حلال و حرام، خداشناسی، کمک به دیگران، شناخت ایثار، سنت و احکام الهی است که این اهداف واسطی می‌تواند او را، به سمت هدف اساسی و غایی تربیت، یعنی قرب الهی هدایت کند.

زهرا حسینی

دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت،
گروه علوم تربیتی، واحد تهران مرکزی،
دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

z.hosseini012@gmail.com

مهشید ایزدی

استادیار گروه علوم تربیتی، واحد تهران
مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول)

dr.izadi.mahshid1452@gmail.com

نجمه وکیلی

استادیار گروه علوم تربیتی،
واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی،
تهران، ایران

najmeh_vakili@yahoo.com

فهیمة انصاریان

استادیار گروه علوم تربیتی،
واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی،
تهران، ایران

f.ansarian110@yahoo.com

کلید واژه:

اسلام، اهداف تربیتی،

مراحل تربیتی، مسئولیت‌پذیری

مقدمه

انسان، نیکوترین مخلوقی است که در پرتو حکمت و رحمت الهی، از نعمت وجود برخوردار شده و امتیازات و ویژگی‌هایی هم‌چون: عقل، اختیار، فطرت، کرامت و ظرفیت‌های وجودی چون کمال‌خواهی و تکلیف‌پذیری بهره‌مند گردیده است. هر انسان به‌طور فطری، متوجه پروردگار و جویای اوست و پیوسته، به سوی او در تکیاوست.

بر اساس آیات قرآن کریم، هدف از خلقت انسان، خداگونه شدن و عبد خدا بودن است؛ یعنی هدف کلان تربیت، توحید و ادراک همراهی پیوسته و حضور مستمر حق است؛ «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْمًا كُنْتُمْ» (حدید، ۴). از سوی دیگر، انسان موجودی متعهد و مسئول است و این تعهد و مسئولیت در ارتباط با هدف‌داری آفرینش و جایگاه انسان با توجه به امتیازات او بر سایر موجودات عالم، معنا پیدا می‌کند؛ به همین سبب، باید به‌گونه‌ای تربیت شود که خود را بشناسد و بداند چه وظیفه و مسئولیتی بر عهده دارد و آن را به مرحله‌ی اجرا و عمل در آورد.

اسلام سه مرحله‌ی تربیتی را مد نظر قرار داده است. از نظر رسول خدا^(ص)، هفت سال اول زندگی فرزند، دوران سیادت و سروری کودک است؛ بدین معنا که کودک در هفت سال آغازین زندگی، باید در خانواده آقایی و فرماندهی کند. از این‌رو، هر چه می‌خواهد، در صورتی‌که برای او زیان‌بار نباشد و در توان پدر و مادر باشد، حتی‌المقدور، باید تأمین شود. دورانی است که کودک، باید آزاد باشد و مسئولیتی متوجه او نشود. از این‌رو، در روایات آمده است که هفت سال اول، کودک را برای بازی رها سازید (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۷۳-۴۷۵).

در دومین مرحله که بر اساس حدیث پیامبر^(ص)، فرزند یا نوجوان، بنده و فرمان‌بردار است، احساس مسئولیت، رشد بارزتری می‌یابد. این مرحله، مرحله‌ی تکلیف‌پذیری کودک است. منظور از تکلیف کردن، آن نیست که به انگیزه‌ها و علایق کودک توجه نشود، بلکه منظور این است که کودک باید خود در برابر تکلیف، احساس مسئولیت کند و همین ویژگی، سازنده است و حاصل آن، مصون ماندن از پاره‌ای لغزش‌ها در حال و آینده است (باقری، ۱۳۹۰، ص ۲۵۰).

سومین مرحله که با بلوغ شرعی آغاز می‌شود و آن را معادل هفت سال سوم در حدیث پیامبر^(ص) که فرزند مشاور خانه است، دانسته‌اند؛ یعنی ربوبی شدن انسان، از هنگام بلوغ آغاز می‌شود و ارتباط آگاهانه با خداوند، معمولاً با بلوغ شروع می‌گردد. در این مرحله، شخص، بر خود تأثیر می‌گذارد. با توجه به مطالب فوق، محقق درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که اهداف تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری بر اساس مراحل مد نظر اسلام کدام است؟

اهداف پژوهش

اهداف اصلی و فرعی پژوهش عبارتند از:

الف. هدف اصلی

بررسی اهداف تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری بر اساس مراحل مد نظر اسلام.

ب. اهداف فرعی

۱. شناسایی مراحل تربیتی مورد نظر از دیدگاه اسلام
۲. شناسایی اهداف غایی و واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مراحل سیادت، اطاعت و فرمان‌برداری و مشورت و هم رأیی از دیدگاه اسلام

پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

الف. پرسش اصلی

اهداف تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری بر اساس مراحل مورد نظر اسلام کدام است؟

ب. پرسش‌های فرعی

۱. مراحل تربیتی مورد نظر از دیدگاه اسلام چیست؟

۲. اهداف غایی و واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مراحل سیادت، اطاعت و فرمان‌برداری و

مشورت و هم رأیی از دیدگاه اسلام چیست؟

روش پژوهش

این مطالعه با رویکرد کیفی و به روش توصیفی-تحلیلی، با بررسی متون اسلامی و به روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است. بدین صورت که محقق با جستجو در کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات، سایت‌های معتبر و مرتبط با موضوع پژوهش، به توصیف و تحلیل آن پرداخته است. با توجه به نوع موضوع پژوهش، جامعه‌ی تحلیلی، تمام منابع مرتبط با موضوع پژوهش است. حجم نمونه‌ی این پژوهش، تمامی منابعی است که محقق به لحاظ بضاعت علمی و موقعیتی، به آن‌ها دسترسی داشته است. محقق برای گردآوری داده‌ها و تحلیل اطلاعات، با در نظر گرفتن موضوع پژوهش، اهداف آن و برای یافتن پاسخ پرسش پژوهش و با در نظر گرفتن سرفصل‌ها و عناوین تعیین‌شده، به مطالعه‌ی منابع کتاب‌ها و فیش‌برداری از آن‌ها پرداخته است و سپس، فیش‌ها بر اساس چارچوب در نظر گرفته‌شده، طبقه‌بندی و متناسب با اطلاعات جمع‌آوری‌شده، ارزیابی و بررسی و با استفاده از تحلیل منطقی مطالب، داده‌ها توصیف شده‌اند.

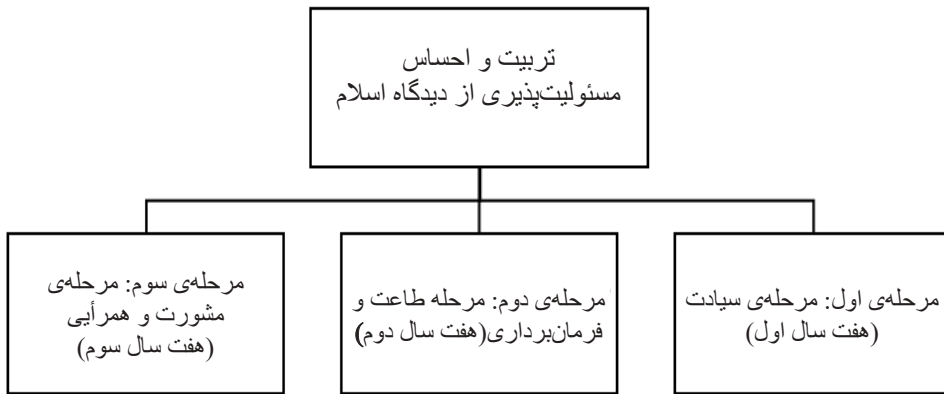
۱. مراحل تربیتی مورد نظر از دیدگاه اسلام

پرسش فرعی اول این بود که مراحل تربیتی مورد نظر از دیدگاه اسلام چیست؟

در پاسخ به این سؤال، محقق با توجه به مطالعه‌ی ادبیات و پیشینه‌ی این پژوهش، به این نتیجه رسید که از دیدگاه اسلام، مراحل تربیتی شامل سه مرحله‌ی سیادت، اطاعت و فرمان‌برداری و مشورت و هم‌رأیی است که در شکل ۱ به آن‌ها اشاره شده است.

پیامبر اعظم^(ص)، ضمن تقسیم مراحل تربیت به سه مرحله‌ی هفت‌ساله (از تولد تا هفت‌سالگی)، از هفت تا چهارده‌سالگی و از چهارده‌سالگی به بالا)، به والدین و مربیان سفارش می‌فرماید که در هفت سال اول، کودک، فرمانده، سید و سرور است و هفت سال دوم، سن تعلیم‌پذیری، اطاعت و فرمان‌برداری اوست. در هفت سال سوم، چون شخص بزرگ‌سالی، به او بنگرند و اعتماد نمایند و در کارها، با وی مشورت کنند

و به نظر او احترام بگذارند و به او مسئولیت دهند تا شخصیتش شکوفا شود (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۷).

شکل ۱. مراحل تربیتی مد نظر اسلام

۲. یافته‌ها

۱-۲. هدف غایی مبتنی بر مسئولیت پذیری در مرحله سیادت

بخشی از پرسش فرعی دوم این بود که اهداف غایی و واسطی مبتنی بر مسئولیت پذیری در مرحله سیادت، از دیدگاه اسلام چیست؟

در پاسخ به این سؤال، محقق با توجه به مطالعه ادبیات و پیشینه اهداف غایی و واسطی را استخراج کرده که در جدول ۱ به آن‌ها اشاره شده است.

از آن‌جا که هستی از خدا سرچشمه گرفته و به سوی او نیز در حرکت است، هدف غایی و آرمانی تربیت اسلامی، کسب رضایت الهی و قرب و نزدیکی به اوست. در حرکت به سوی چنین هدفی، انسان تربیت یافته‌ی مکتب اسلام، همه‌ی کنش‌ها، گرایش‌ها و روش‌های زندگی‌اش را، آگاهانه و با اراده، معطوف به خیر می‌کند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۲۴۲).

در این مرحله، هدف غایی یا متعالی برای کودک، هدایت و رشد است. کودک، در درک احساس مسئولیت، ناتوان است. در این مرحله، کودک تکلیف‌پذیر نیست و عرضی تکلیف، از باب آشنا ساختن وی با آنهاست و لذا در پی ترک تکلیف، مؤاخذه‌ای جدی وجود ندارد (باقری، ۱۳۹۰، ص ۲۴۸)؛ اما گرایش و رفتار او، مطابق با فطرت خداجوی او است.

به‌طورکلی، سال‌های آغازین کودکی، سال‌هایی است که نهی‌های بی‌جا، مانع رشد و شناخت کودکان می‌شوند. اسلام کودکان را، در این سنین، آزاد می‌گذارد تا هرگونه که خواستند رفتار کنند؛ زیرا شیوه‌ای جز این، برخلاف طبیعت کودک است و حرکت معقول و منطقی تربیت به‌شمار نمی‌رود؛ به همین جهت، اسلام بر کودکان، تکلیف و امر و نهی نمی‌کند، بلکه می‌گوید: دوران نخست کودکی تا هفت سالگی، دوران

حکومت کردن و دستور دادن کودک است و بر والدین است که دستورهای کودکان را اطاعت کنند. امیر مؤمنان علیه السلام: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ يَغْفَرْ لَكُمْ» فرزندانان را گرامی بدارید و آنان را نیکو تربیت و ادب کنید تا آمرزیده شوید (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۱۹۵).

۲-۲. اهداف واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در این مرحله

به‌منظور واقعیت بخشیدن به هدف غایی و آرمانی و نیل افراد جامعه اسلامی به آن، اهداف واسطه‌ای تعیین می‌شوند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۲۴۲). آشنایی با امور نیک و بد، اندیشه‌ورزی و کاوشگری اخلاقی، گرایش به خوبی‌ها و تنفر از زشتی‌ها، دستیابی به امیال، افزایش قابلیت انتخاب و انجام مسئولیت‌های مشخص، ایجاد گرایش مسئولانه نسبت به طبیعت مشارکت و مداخله‌ی مؤثر گروهی، با نظر به مفهوم حیات طیبه، در دوران کودکی است (آزادمنش، ۱۳۹۳، ص ۳۹۳).
در کلام گوهرباری از امام علی^(ع) آمده است: «نفس خود را، به بخشش عادت بده و از هر خلقی، بهترین را برگزین؛ زیرا خوبی به‌صورت عادت در می‌آید (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۷، ص ۲۱۳). ایشان تأکید می‌کنند که عادت می‌تواند بر حالات سرشتی انسان، غلبه یابد (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۵۸۰). البته، تربیت‌های نخستین، به مراتب، آسان‌تر از پرورش افراد در سنین بالاتر است؛ به همین دلیل، امام^(ع) تغییر عادت‌ها را دشوار می‌دانند (همان، ص ۱۸۱) و از این جهت، غلبه بر خوی‌های مذموم را، از بهترین عبادات برمی‌شمارند (همان، ص ۱۷۶).

۱-۲-۲. آشنایی با امور نیک و بد

تدبیر اخلاقی تمایلات درونی، مستلزم تمایل و اشتیاق به امور و مصادیق خیر نیز هست. هر عمل، مبتنی بر میلی زیرساز است (باقری، ۱۳۹۰، ص ۲۶۶). با نظر به مبدأشناختی عمل اخلاقی، تربیت اخلاقی، باید متضمن آگاهی فرد نسبت به ویژگی‌های عمل مورد نظر باشد. این آگاهی شامل دو نوع آگاهی است: فرد در وهله‌ی اول، باید با معیار عمل اخلاقی آشنا شود و سپس، عملی خاص را به عنوان مصداق منطبق با آن معیار بشناسد، تا مقدمات انجام عمل اخلاقی وی فراهم شود (آزادمنش و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۸).
از سوی دیگر، ملاحظه‌ی اهداف واسطی دوران کودکی، منتج از حیات پاک است. در اسلام همه‌ی فطرت‌ها، خدایی معرفی شده‌اند: «فطرة الله التي فطر الناس عليها» (روم، ۳۰). به‌منظور تقویت اعمال خیر، می‌توان از طریق تحریک و تقویت گرایش‌های فطری کودکان، آنان را در انجام عمل خیر تشویق نمود.

۲-۲-۲. اندیشه‌ورزی و کاوشگری اخلاقی

از دید قرآن، آدمیان همگی توان اندیشه‌ورزی دارند و اگر مذمتی درباره‌ی بی‌خردی عده‌ای در قرآن دیده می‌شود «اولم یفکروا فی انفسهم» (روم، ۸). به دلیل عدم تفکرشان نیست، بلکه به سبب نداشتن جهت معینی در تفکر است. اندیشه‌ورزی، پرسش‌گری و کاوشگری اخلاقی در کودک بدین معناست که وی درباره‌ی خوبی و بدی امور، بپرسد و اندیشه‌اش را به‌کار گیرد، تا به‌اندازه‌ی وسع معرفتی خود، دلیل نیکی

و بدی امور را کشف کند. از دیگر سو، کودک توان تخیل دارد و با تمسک به تخیل خود و ساخت سازه، با واقعیت ارتباط برقرار می‌کند. از این رو، برای اندیشه‌ورزی و کاوشگری اخلاقی کودک در اعمال و امور، باید توان تخیل اخلاقی کودک به کار گرفته شود (جانسون، ۱۹۹۳م، ص ۴۰). این، بدین معناست که مراتبی از تفکر نقادانه در کودک وجود دارد که به اندازه‌ی وسع او، در جهت کاوشگری اخلاقی به کار گرفته شود و این امر نیز، از دیگر راه‌های تحقق این هدف است.

۲-۲-۳. دست‌ورزی به امیال

یکی دیگر از ابعاد حیات طیبه، حرکت در راستای اعتقاد و باور است. این پویای عملی در راستای باورها و نیازمند اراده‌ورزی در حیطه‌ی امیال است که در منش اخلاقی فرد، به ظهور می‌رسد؛ اما از آن جا که تحقق این هدف تدبیر اخلاقی تمایلات درونی، منوط به ظهور کامل اراده در فرد است، تحقق آن در این مرحله که هنوز اراده به ظهور نرسیده است، عملی نیست (سجادیه و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۵۵). از دیدگاه اسلام نیز صحبت از اراده در دوران کودکی، منتفی است و اراده در وجود کودک، چیزی جز امیال شدید نیست (آزادمنش و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۱). در نظر گرفتن ویژگی‌های دوران کودکی نیز نشان می‌دهد که وجود کودک، با علاقه‌مندی و شتاب همراه است و در عین حال، کودک توان حق‌پذیری دربارهِ امیالش را دارد، در پاسخ به نیازهای کودک می‌توان شتاب نکرد و تعجیل را کنار گذاشت، که این امر می‌تواند یکی از راه‌های تحقق هدف یاد شده باشد.

۲-۲-۴. گرایش به خوبی‌ها و تنفر از زشتی‌ها

ملاحظه‌ی اهداف دوران کودکی نشان می‌دهد که از اهداف مهم این مرحله، گرایش به مصادیق خیر و نیز گرایش به زیبایی و تنفر از زشتی است؛ بنابراین، به منظور تکوین هرچه بهتر، مبدأ این گرایش باید تقویت شود تا کودک، به همه‌ی خوبی‌ها و مصادیق آن‌ها گرایش پیدا کند و از همه‌ی زشتی‌ها و مصادیق آن‌ها تنفر داشته باشد. با توجه به ملازمه‌ای که میان پاکی و زیبایی از یک سو و پلیدی و زشتی در سوی دیگر وجود دارد، تحقق زندگی پاک، نیازمند تحقق درک زیبایی و در مرتبه‌ی بعد گرایش به آن است (سجادیه، بی‌تا، ص ۶۷).

۲-۲-۵. دست‌یابی به قابلیت انجام مسئولیت‌های مشخص

اراده، یکی از مبادی عمل است و بدین جهت، هدف‌گذاری رشد اراده‌ی کودک ضروری است (سجادیه، بی‌تا، ص ۷۸). لازمه‌ی انجام مسئولیت، مبارزه با سستی‌ها، دل‌زدگی، خستگی و تنوع‌طلبی‌هایی است که کودک در این مرحله با آن مواجه است. بدیهی است که برای این منظور، باید مسئولیتی متناسب با توانمندی‌ها و حتی‌المقدور، مناسب با علائق کودکان انتخاب کرد (سجادیه و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۵۵). همچنین با توجه به ویژگی‌های کودک، توان هرچند اندک کودک بر عمل و تأثیرگذاری بر محیط، می‌توان این هدف را امکان‌پذیر دانست. تحقق این هدف بدان معناست که کودک باید رفته‌رفته، این

قابلیت را پیدا کند که مسئولیت‌هایی را که به عهده‌ی وی گذاشته می‌شود، به صورت شایسته انجام دهد.

۶-۲-۲. قابلیت برقراری ارتباط مبتنی بر آداب و اخلاق

«هنگامی که کودک به دنیا می‌آید، با نوعی خود محوری شناختی و عاطفی همراه است؛ همچنین، از سرمایه‌ی عظیم اجتماعی جامعه‌ی خود بی‌خبر است. وجود این دو عامل در وی، ارتباط او با جامعه را دچار مشکل می‌کند. برقراری ارتباط با دیگران بر اساس اصول اخلاقی، حقوقی و قراردادهای مشخص اجتماعی، امکان‌پذیر می‌شود» (سجادیه، بی‌تا، ص ۸۷). از این‌رو، کودک برای کسب زمینه‌ی ارتباط شایسته و مبتنی بر آداب و اخلاق با محیط اجتماعی خویش، نخست لازم است با این آداب و رسوم آشنا شود و سپس در معرض این ارتباط قرار گیرد. حضرت علی^(ع) می‌فرماید: «فرزندان خود را به عادات و آداب خود مجبور نکنید؛ زیرا آنان برای زمانی غیر از زمان شما خلق شده‌اند» (نهج‌البلاغه، گفتار ۲۴۰). لازم است با تمرین و ممارست، رفته‌رفته، زمینه‌ی ارتباط مبتنی بر آداب و اخلاق در کودک فراهم شود. در نهایت، وقتی که کودک دارای زمینه‌ی چنین ارتباطی شود، در دوران پس از بلوغ، عمل اخلاقی از سوی وی با کیفیت بهتری پیگیری و انجام خواهد شد.

۷-۲-۲. برخورداری از سلامت روانی اخلاقی

با نظر به هویت جمعی و بعد اجتماعی شخصیت انسان‌ها و تأثیر مضاعف محیط بر رفتار کودک نسبت به بزرگسالان، تأثیر و تأثرهای متقابل کودک و محیط به سود محیط و نیز تکوین تدریجی شاکله‌ی فرزند در دوران کودکی و با ملاحظه‌ی رسیدن به عمل اخلاقی، در نگاهی کلی، می‌توان نتیجه گرفت که شرط این وصول، برخورداری کودک از سلامت روانی اخلاقی است. مربیان و والدین کودک، به نحوی با وی برخورد داشته باشند که سلامت روانی کودک، تأمین شود و امنیتی روانی برای کودک فراهم گردد تا موجبات تکوین عمل اخلاقی را در بزرگسالی فراهم آورد. کودک باید بتواند به محیط اعتماد کند و حس کند که حریم و حرمت وی رعایت شده است. به دیگر سخن، این هدف به دنبال آن است که امنیت روانی کودک را فراهم کند؛ بدین معنا که کودک در محیطی که زندگی می‌کند، به لحاظ روانی آرامش خاطر داشته باشد (آزادمنش و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۴) که این موضوع، در متون اسلامی، یکی از اهداف مورد نظر در پدید آمدن منش اخلاقی در فرد است (باقری، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵).

اهداف غایی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	اهداف واسطی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	مرحله‌ی تربیتی
اهداف واسطی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	اهداف غایی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	مرحله‌ی سیادت
صحت، قوت و نظافت (شأن جسمی)؛ تفکر و تعقل (شأن فکری)؛ تزکیه و تهذیب (شأن اخلاقی)؛ اقامه‌ی قسط (شأن اقتصادی)؛ تعاون (شأن اجتماعی)؛ استقلال و عزت جامعه (شأن سیاسی).	هدایت و رشد؛ طهارت و حیات طیبه؛ تقوی؛ قرب؛ رضوان؛ عبادت.	مرحله‌ی سیادت
پاکی؛ سلامت و قوت جسم؛ اندیشه‌ورزی و کسب دانش نسبت به آموزه‌های دینی و افزایش قابلیت انتخاب، تدبیر اخلاقی تمایلات درونی؛ اندیشه‌ورزی و کسب بینش و دانش نسبت به پدیده‌های طبیعی، مهارت تصرف مسئولانه در پدیده‌های طبیعی؛ اندیشه‌ورزی و کسب بینش و دانش نسبت به پدیده‌های انسانی، افزایش قابلیت مشارکت و مداخله مؤثر اجتماعی، انتخاب درک و تمییز میان زشت و زیبا و گرایش به امر زیبا.	- اهداف غایی یا متعالی برای کودک وجود ندارد. - فاقد درک احساس مسئولیت است.	مرحله‌ی سیادت

جدول ۱. اهداف غایی و واسطی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی سیادت

۳-۲. هدف غایی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری

بخش دیگری از پرسش فرعی دوم این بود که اهداف غایی و واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری، در مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری از دیدگاه اسلام چیست؟ در پاسخ به این سؤال، محقق با توجه به مطالعه‌ی ادبیات و پیشینه، اهداف غایی و واسطی را استخراج کرده که در جدول ۲ به آن‌ها اشاره شده است.

در این مرحله، اهداف غایی، هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، عبادت و عبودیت است. درونی کردن ارزش‌های دینی و اخلاقی، آموزش مفاهیم دینی و یافتن بینش صحیح یک چیز است و پذیرش و عمل‌کردن به آن چیز دیگر است. باید تلاش کرد نوجوان و جوان، به صورت خودآگاه، به دستورات اخلاقی و دینی عمل کند. دین باوری و عشق و علاقه به ارزش‌های دینی، از درون او بجوشد؛ در این صورت، رفتارهای مذهبی و دینی، ماندنی و پایدار خواهد شد (کریمی و همکاران، ۱۳۷۶، ج ۷، ص ۸۷). به همین دلیل، این مرحله بهترین فرصت، هم برای تعلیم (آموزش) و هم برای تأدیب (آموزش مستقیم ارزش‌ها و پرهیز دادن از ضد ارزش‌ها) فراهم می‌آید. والدین و مربیان در این مرحله، بهترین فرصت را برای تعلیم و تربیت کودکان در اختیار دارند؛ زیرا در این مرحله، کودک نه چون مرحله‌ی اول بازی‌گوش است و نه مشکلات مرحله‌ی سوم را که مرحله‌ی بلوغ و نوجوانی است؛ به همراه دارد؛ بنابراین، در این مرحله، از دیدگاه اسلام، پدر و مادر محور تعلیم و تربیت‌اند و کودک با خصوصیات روانی و تربیتی‌ای که دارد، آمادگی کافی برای تعلیم و تربیت‌پذیری مستقیم را دارد (سیف و همکاران، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۳۱).

۴-۲. اهداف واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری

اهداف این مرحله به‌طور کلی عبارتند از: اعتقاد داشتن به معاد و این‌که خود را در رابطه با اعمالش نزد خداوند مسئول بداند؛ نماز بخواند؛ قرآن را صحیح قرائت کند؛ پرورش روحیه‌ی تعاون و همکاری؛ آزاداندیشی؛ احترام به عقاید و حقوق دیگران؛ آشنایی با مسئولیت‌های فردی و اجتماعی؛ پرورش روحیه نظم و انضباط؛ راست گفتن؛ بدگویی نکردن از دیگران و سایر آداب (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۲۴۴).

۲-۴-۱. خداوند را به دلیل ربوبیت، شایسته‌ی اطاعت بدانند و با انبیا و ائمه معصومین (ع) آشنایی

پیدا کند

رسول گرامی اسلام می‌فرماید: «إِنَّ أَحَبَّ الْخَلَائِقِ إِلَيَّ اللَّهُ شَابٌ حَدَثُ السِّنِّ فِي صُورَةٍ حَسَنَةٍ جَعَلَ شَبَابَهُ وَجَمَالَهَ لِلَّهِ وَ فِي طَاعَتِهِ ذَلِكَ الَّذِي يُبَاهِي بِهِ الرَّحْمَنُ مَلَائِكَتَهُ يَقُولُ: هَذَا عَبِيدِي حَقًّا؛ به راستی، محبوب‌ترین آفریده‌ی پروردگار، جوان خوش‌سیمایی است که جوانی و زیبایی خود را در راه خدا و اطاعت او قرار دهد. او شخصی است که خداوند بر ملائکه مباحثات می‌کند و می‌فرماید: این بنده‌ی واقعی من است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۱۴۰۱).

«سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللَّهُ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: إِمَامٌ عَادِلٌ، وَشَابٌ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۷)؛ خداوند هفت گروه را، در سایه‌ی رحمت خود جای می‌دهد؛ جایی که سایه جز سایه‌ی او نیست: اول زمامدار دادگر؛ دوم، جوانی که در عبادت خداوند پرورش یافته باشد و غیره.

۲-۴-۲. اعتقاد داشتن به معاد و خود را در رابطه با اعمالش، نزد خداوند مسئول بدانند؛ نماز بخوانند؛

قرآن را صحیح قرائت کند

یکی از آثار پربرکت اعتقاد به معاد، بیدار شدن احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی در عمق وجود انسان‌هاست. قرآن کریم به منظور تأکید بر مسئولیت انسان در برابر عملکرد خویش، با لحنی آمیخته به انکار و عتاب می‌فرماید: «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى» (قیامت، ۳۶) آیا انسان گمان می‌کند بی‌هدف رها می‌شود؟

قرآن کریم در نفی این پندار، حیات مجدد انسان، جریان مسئولیت‌خواهی و مؤاخذه‌ی انسان در روز قیامت را به او گوشزد می‌کند: «فَوَرَبِّكَ لَنَسْتَلَنَّهِنَّ أجمعِينَ * عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ پس سوگند به پروردگارت که از همه‌ی آنان خواهیم پرسید، از آنچه انجام می‌دادند» (حجر، ۹۳-۹۲).

معتقد به معاد، بر این باور است که روز قیامت در پیشگاه عدل الهی، مؤاخذه خواهد شد و دایره‌ی مسئولیت او به کارهای ظاهری بزرگ، محدود نمی‌شود: «...وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ... وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ؛ و اگر آنچه در دل‌های خود دارید، آشکار یا پنهان کنید، خدا شما را به آن محاسبه می‌کند... و خداوند بر هر چیزی تواناست» (بقره، ۲۸۴).

«... وَإِنْ كَانَ مِنْ مَثَلٍ حَبِيَّةٍ مِنْ حَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَ كَفَى بِنَا حَاسِبِينَ؛ و اگر (عمل) هم‌وزن دانه‌ی خردلی باشد، آن را می‌آوریم و کافی است که ما حسابرس باشیم» (انبیاء، ۴۷).

قرآن مجید می‌فرماید: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت، ۴۵). طبیعت نماز، از آن‌جا که انسان را به یاد خدا، نیرومندترین عامل بازدارنده یعنی اعتقاد به مبدأ و معاد می‌اندازد، اثر بازدارندگی از فحشا و منکر دارد. انسان که به نماز می‌ایستد و تکبیر می‌گوید، خدا را از همه چیز بالاتر می‌شمرد... بدون شک، در قلب و روح چنین انسانی، جنبشی به سوی حق و حرکت به سوی پاکی و جهشی به سوی تقوا پیدا می‌شود...» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۱۶، ص ۲۸۴).

۳-۴-۲. پرورش روحیه تعاون، همکاری و آزاداندیشی

تعاون یکی از اصول اخلاقی مهم است که در قرآن، با صیغهی امر به آن اشاره شده و همین امر نشانگر اهمیت و ارزشمندی آن است. خداوند در سورهی مائده می‌فرماید: «و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری، با هم تعاون کنید و (هرگز) در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید» (مائده، ۲). در این آیه، هم جنبه‌ی مثبت موضوع و هم جنبه‌ی منفی آن بیان شده است و اشاره به این دارد که تعاون و همکاری باید، هم در دعوت به نیکی‌ها و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. روایات نیز با عناوین مختلفی، مسلمانان را به یاری یکدیگر فراخوانده و در بعضی از امور، آن را واجب و ضروری دانسته است. امام علی^(ع) در این باره می‌فرماید: «بر شماست که یکدیگر را نصیحت کنید و نیکو، همکاری نمائید. درست است که هیچ‌کس نمی‌تواند حق اطاعت خداوندی را چنان‌که باید بگذارد؛ لکن، باید به قدر توان، حقوق الهی را رعایت کند که یکی از واجبات الهی، یکدیگر را به اندازه توان نصیحت کردن و برپاداشتن حق و یاری‌دادن به یکدیگر است» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۱۶).

۴-۴-۲. احترام به عقاید و حقوق دیگران

نوجوانان و جوانان به آگاهی‌هایی نیاز دارند تا شیوه‌ی برخورد با افراد و گروه‌های گوناگون را یاد بگیرند و برایشان معلوم شود که چه باید کرد؛ همچنین، لازم است که قوانین گروهی مشخص شود تا خواهش‌های درست از نادرست را بشناسند و توقعات آنان از دیگران درست و اندیشیده باشد؛ از حدود حقوق یکدیگر سر درآورند؛ اجرای عدالت کنند و وظایف خود را دربارهی دیگران نیکو بشناسند و انجام دهند (قائم، ۱۳۷۸، ص ۲۶۸). بهترین مردم کسی است که به دیگران، بدون کمترین چشم‌داشتی احترام گذارد. شعار همه‌ی پیامبران این بوده است: بگو هیچ پاداشی از شما نمی‌خواهم. «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْبَدَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ أَنهَا؛ (طایفه انبیا) کسانی‌اند که خداوند آنان را هدایت کرده است، پس به هدایت و راه و روش آنان اقتدا کن (و به مردم) بگو: من بر این (ابلاغ رسالت)، مزدی از شما نمی‌طلبم. این (قرآن) جز تذکری برای جهانیان نیست» (انعام، ۹۰).

۵-۴-۲. آشنایی با مسئولیت‌های فردی و اجتماعی

از نگاه جامعه‌شناسی مسئولیت و مسئولیت‌پذیری عموماً بر دو نوع است:

الف. مسئولیت‌های فردی: فرد یا انسان، برای اینکه بتواند حیات داشته باشد و زندگی اختیار کند، دارای نوعی روابط خودی یا ذاتی است و این روابط خودی و ذاتی، به انسان امکان می‌دهد تا بر اساس روابط خویش، روش زندگی را انتخاب کند؛ ولی این روابط را نمی‌توان بدون تعهد و مسئولیت، تحقق بخشید. تعهد را می‌توان وظیفه الهی انسان دانست و تشریح نمود و یا عمل ذاتی انسان دانست (حاجی‌زاده و آروجه، ۱۳۹۳، ص ۱۲۳). امام علی^(ع)، آن‌چنان خود را در پیشگاه خدا مسئول می‌داند که می‌فرماید: «ذَمَّتِي مِمَّا أَقُولُ رَهِيئَةً وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ» (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۶)؛ عهده‌ام در گرو درستی سخنم قرار دارد و نسبت به آن، ضامن و پایبندم.

ب. مسئولیت‌های محیطی یا اجتماعی: انسان علاوه بر مسئولیت‌های فردی، در برابر اجتماع و محیط

خود نیز مسئول است و در این راستا ناگزیر از اجتماعی شدن است. از آنجا که انسان به غرایز بسیار متنوعی مجهز نشده است، به ناچار می‌آموزد که چگونه به دیگران برای رفع بنیادی‌ترین نیازهای خود با آن‌ها همکاری کند؛ بنابراین، انسان از حیات اجتماعی، ناگزیر است و بسیاری از موهبت‌های زندگی خویش را مدیون جامعه می‌داند و همواره، او از دیگران، خیر و برکت دریافت می‌دارد. در سایه‌ی تعامل با اجتماع، از غم و نگرانی آزار دهنده‌ی تنهایی رها می‌شود. بر لبانش گل لبخند می‌شکفتد و بر علم و تجربه و آگاهی‌های او افزوده می‌گردد و این‌گونه است که دست لطف و مهر خداوند را احساس می‌کند (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۴۵). خداوند متعال در کتاب آسمانی قرآن، مسلمانان را نسبت به یکدیگر مسئول دانسته و با صراحت و دقت مسئولیت آنان را نسبت به یکدیگر تعیین و مشخص کرده است؛ از جمله در قرآن کریم خطاب به مؤمنان می‌فرماید: «وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا؛ وَحَقُّ خَوِشَاوِنَانَ وَ مَسْكِينَانَ وَ دَر رَاه مَانَدگَانَ رَا اَدَا كُنْ» (اسراء، ۲۶).

۲-۴-۶. پرورش روحیه‌ی نظم و انضباط

«وقت‌شناسی» یکی از مسائل ضروری در اسلام است. مسلمان باید، وقت‌شناس باشد. اسلام با ترغیب به انجام نمازها در اول وقت، می‌کوشد مسلمانان را به افرادی با انضباط تبدیل کند (رشید پور، ۱۳۶۲، ص ۱۴۸).

در تفسیر آیه‌ی مبارکه‌ی «قَوْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ الَّذِيْنَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ؛ وَاي بَر نَمَازگزارَانِي كَه دَر اَنجَام نَمَاز سَهو كَنند» (ماعون، ۶)، گفته‌اند منظور کسانی هستند که نظم و انضباط را رعایت نکنند. امام علی^(ع)، در فراز دوم وصیت‌نامه‌اش، به نظم و انضباط اشاره کرده و جمله‌ی «نظم امرکم» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۷) را آورده است. بیان حضرت در وصیت‌نامه، به صورت امر آورده شده است؛ یعنی رعایت نظم در جمیع امور زندگی و همه برنامه‌های انسانی، ضروری است. ایشان می‌فرمایند: جهان هستی، بر پایه‌ی نظم استوار است و ما که جزئی از این جهان هستیم، نباید از آن انفکاک داشته باشیم؛ به عبارت دیگر، فردی که نامنظم است، برخلاف نظام جهان هستی رفتار می‌کند.

۲-۴-۷. راست گفتن، بدگویی نکردن از دیگران و سایر آداب.

زبان، عضوی فعال از بدن ما است که هم می‌توان در راه خیر از آن مدد گرفت و هم در راه شر. کارهای خوب زبان عبارتند از: تلاوت قرآن؛ ستایش و شکر خدا؛ راست‌گویی؛ سلام گفتن؛ بازداشتن افراد از بدی‌ها؛ راهنمایی دیگران و غیر آن.

کارهای بد زبان فراوانند که برخی از آن‌ها، بیشتر بروز می‌کنند؛ مانند: دروغ گفتن؛ تهمت زدن؛ سخن‌چینی و اسرار دیگران را فاش کردن و در اصطلاح دو به هم زنی و بین دوستان جدایی انداختن؛ بد زبانی و فحاشی و ناسزاگویی؛ شکایت‌ها و کنجکاوی‌های بی‌مورد به قصد آزار و اذیت رساندن به دیگران؛ مسخره کردن و آبروی دیگران را ریختن؛ دل شکستن و تحقیر دیگران با الفاظ نامناسب و غیراخلاقی. امام زین‌العابدین^(ع) می‌فرماید: «زبان فرزندان آدم، هر روز، به دیدن سایر اعضای بدن می‌رود و حال آن‌ها را می‌پرسد. آنها می‌گویند: حال ما خوب است، در صورتی که تو، ما را رها کنی و بعد زبان را قسم

می‌دهند و می‌گویند: پاداش و عذاب ما، به دلیل تو است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۲۶۶).
 امام علی (ع) فرمود: بزرگ‌ترین گناه در پیشگاه خداوند متعال، زبانی است که بسیار دروغ گوید (فیض کاشانی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۲۴۳).

اهداف واسطی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	اهداف غایی تربیتی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری	مرحله‌ی تربیتی
صحت، قوت و نظافت (شان جسمی)؛ تفکر و تعقل (شان فکری)؛ تزکیه و تهذیب (شان اخلاقی)؛ اقامه‌ی قسط (شان اقتصادی)؛ تعاون (شان اجتماعی)؛ استقلال و عزت جامعه (شان سیاسی).	هدایت و رشد؛ طهارت و حیات طیبه؛ تقوی؛ قرب؛ رضوان؛ عبادت.	مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری
اعتقاد داشتن به معاد؛ نماز و قرآن خواندن؛ پرورش روحیه تعاون و همکاری؛ آزاداندیشی؛ احترام به حقوق و عقاید دیگران؛ آشنایی با مسئولیت‌های فردی و اجتماعی؛ پرورش روحیه نظم و انضباط؛ راست گفتن؛ بدگویی نکردن از دیگران و سایر آداب.	- شکل‌گیری زمینه‌ی اهداف غایی - احساس مسئولیت رشد بارزتری می‌یابد.	

جدول ۲. اهداف غایی و واسطی تربیتی مبتنی مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری

۵-۲. اهداف غایی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی مشورت و هم‌رایی

بخش پایانی پرسش فرعی دوم این بود که اهداف غایی و واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی مشورت و هم‌رایی از دیدگاه اسلام چیست؟ در پاسخ به این سؤال، محقق با توجه به مطالعه‌ی ادبیات و پیشینه، اهداف غایی و واسطی را استخراج کرده که در جدول ۳ به آن‌ها اشاره شده است. هدف اساسی تربیت اسلامی، نیل به حیات پاک، هدایت و رشد، طهارت، عبادت و عبودیت است. آدمی با شناخت این اهداف، مبدأ و غایت حقیقی جهان را باز می‌شناسد: در عرصه‌ی جسم، به پاکیزگی، سلامت و قوت نائل می‌شود؛ گرایش‌ها و هیجان‌های خود را به‌صورت موجه و مشروع تنظیم می‌کند؛ اراده‌ی معطوف به خیر می‌یابد و در عرصه‌ی فردی و جمعی، عمل صالح انجام می‌دهد و غنا، عفت، عدالت و رأفت را در جامعه می‌گسترده و ذائقه‌ی توانایی برای درک و گرایش به زیبایی‌ها می‌یابد (باقری، ۱۳۸۹، ص ۹۱). این مرحله را، معادل آغاز ورود به دین دانسته‌اند و اهداف غایی، در این مرحله شکل می‌گیرد.

پیامبر اعظم (ص)، به والدین و مربیان سفارش می‌کند که در هفت سال سوم زندگی (که همان دوران بلوغ و نوجوانی است)، به او به عنوان شخص بزرگ‌سالی بنگرند و به او اعتماد کنند و در کارها با وی مشورت نمایند و به نظر او احترام بگذارند و به او مسئولیت دهند تا شخصیتش شکوفا شود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۴، ص ۹۵).

۶-۲. اهداف واسطی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری در این مرحله

اهداف واسطی این مرحله عبارتند از: برقراری ارتباط عاطفی و اجتماعی؛ آشنا شدن با ارزش صله‌رحم؛ اهمیت دادن به خانواده؛ خداوند را منشأ حق و عدالت دانستن؛ توسعه و حفظ جامعه؛ خیرخواهی؛

مصالح جامعه را به مصالح فردی ترجیح دادن؛ کمک به دیگران؛ رعایت قوانین و مقررات حفظ و احیا محیط زیست؛ رعایت حقوق مالکیت فردی و اجتماعی و ایثار را ارزش دانستن (مصوب جلسه شورای عالی آموزش و پرورش).

۲-۶-۱. برقراری ارتباط عاطفی و اجتماعی

این موضوع از آیات قرآن کریم نیز مستفاد می‌گردد که اصولاً اجتماعی بودن و ایجاد روابط اجتماعی با همنوع خود، در متن خلقت و آفرینش او پی‌ریزی شده است. در سوره‌ی فرقان آیه‌ی ۵۴، بر این موضوع نیز تأکید شده است: «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا؛ اوست که از آب، بشری آفرید و آن بشر را به صورت نسب‌ها (رابطه‌های نسبی) و خویشاوندی دامادی (رابطه‌های سببی) قرار داد». ملاحظه می‌شود که روابط اجتماعی و معاشرت نیکو و سازنده، از اصول بنیان‌های اجتماعی اسلام است.

۲-۶-۲. آشنا شدن با ارزش صلہ رحم

در آیات و روایات متعددی، به آشنا شدن با صلہ رحم اشاره شده است و با عناوین گوناگون، همانند توصیه به رعایت حقوق ارحام، احسان به پدر و مادر و به‌ویژه مادر، به تشریح مسئله‌ی صلہ رحم پرداخته شده است؛ از جمله در آیه‌ی ۲۸ سوره بقره می‌فرماید: «کسانی که عهد خدا را، پس از محکم بستن آن، می‌شکنند و روابطی را که خدا به پیوند آن، امر کرده است، می‌گسلند و در روی زمین فساد می‌کنند، آنان زیان‌کارند».

از امام صادق^(ع)، درباره‌ی این آیه سؤال شد. حضرت فرمود: مراد از «امر خدا»، صلہ رحم است و تأویل دیگر آیه، ارتباط شما با ائمه اطهار علیهم‌السلام است (مجلسی، ۱۴۱۳ق، جرّ، ج ۲، ص ۲۱۳۶). افراد جامعه برای ارضای نیازهایشان، با هم روابط اجتماعی دارند. منظور از «روابط اجتماعی»، کمک متقابل انسان‌ها به یکدیگر، برای تأمین نیاز است (رفیع‌پور، ۱۳۷۸، ص ۷۳).

۲-۶-۳. اهمیت دادن به خانواده

در قرآن کریم، خانواده (زن و شوهر) نشانه‌ای از نشانه‌های خدا و مایه‌ی آرامش روحی شمرده شده است، چنانکه خداوند فرموده است:

«وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛ و از نشانه‌های او این‌که همسرانی از جنس خودتان، برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان، مودت و رحمت قرار داد. در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند» (روم، ۲۱).

نظام خانواده از چنان جایگاه و مقام شایسته در اسلام برخوردار است که حتی روی ثواب عبادت و بندگی تأثیر می‌گذارد تا جایی که دو رکعت نماز کسانی که خانواده تشکیل داده‌اند، برتر از عبادت فرد مجردی است که شب و روز نماز بخواند؛ چنان‌که امام باقر^(ع) فرموده است:

«الرُّكْعَتَانِ يُصَلِّيهِمَا رَجُلٌ مُتَزَوِّجٌ أَفْضَلُ مِنْ رَجُلٍ أَعَزَبَ يَقُومُ لَيْلَهُ وَ يَصُومُ نَهَارَهُ؛ دو رکعت نماز مرد معیل،

افضل و بهتر از نماز مرد مجردی است که شب را به عبادت بایستد و روز را، با روزه سپری کند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۷).

۲-۶-۴. خداوند را منشأ حق و عدالت دانستن

خداوند متعال، خود «حق» است و آفرینش را نیز بر اساس «حق» استوار کرده، دینش نیز دین حق است و پیامبرش را هم به حق فرستاده است (انعام، ۶۲؛ نمل، ۳؛ بقره، ۲ و ۱۱۹). بر این اساس، انسان در نظامی کاملاً به حق آفریده شده و دادوستدهای فکری و عملی او و ارتباطش با خدا، خود و سایر پدیده‌ها، بایستی بر محور حق قرار گیرد؛ به باطل نگراید؛ یاوه نگوید؛ بیهوده کاری نکند و از محور حق منحرف نشود؛ زیرا آن سوی حق، جز گمراهی، حیرانی، از دست دادن سرمایه زندگی و نگون‌بختی نخواهد بود «...فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ...» (یونس، ۳۲) و پس از حقیقت، جز گمراهی چیست؟ «خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ» و خداوند آسمان‌ها و زمین را، بازیچه خلق نکرده، بلکه به حق آفریده است» (جاثیه، ۲۲).

در آیه ۱۱۵ سوره انعام می‌خوانیم که: «وَمَنْ كَلِمَةٌ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» عدالت به حد کمال رسید و هیچ‌کس نمی‌تواند آن کلمات را تبدیل و تغییر دهد و او، خدای شنوا و دانا (به گفتار و کردار خلق) است.»

در این آیه، سخن از اتمام کلمه حق، بر اساس صدق (راستی) و عدل (اعتدال و برابری) است و در آن، تردید و تبدیلی نیست و نیز در فرمایشی از پیامبر^(ص) آمده است که «بالعدل و قامت السموات و الارض؛ آسمان‌ها و زمین (یا به‌طور کلی هستی) بر اساس عدالت استوار شده است». در این نگاه نیز عدل، اساس خلقت و آفرینش است و آفرینش بدون آن، معنا ندارد.

۲-۶-۵. توسعه و حفظ جامعه، خیرخواهی، مصالح جامعه را به مصالح فردی ترجیح دادن

فعالان اقتصادی با ایمان باور دارند که آحاد جامعه، مجموعه‌ای به هم پیوسته و برخوردار از روح واحد و اعضای یک پیکرند و جهت‌گیری اقتصاد اسلامی چنین است که در عین احترام به مالکیت خصوصی، برنامه را به‌گونه‌ای تنظیم کرده است که اموال و ثروت‌ها، در دست گروهی محدود و ثروتمند متمرکز نشود و پیوسته، در میان آنان، دست به دست نگردد: «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر، ۷).

اساساً، روح مقررات اسلامی در زمینه‌ی تحصیل ثروت و وضع مالیات‌هایی هم چون خمس، زکات، خراج و جز آن و احکام بیت‌المال و انفال و فیه و تحت نظارت رهبر و رئیس حکومت اسلامی بودن آن، به این برمی‌گردد که در عین احترام به تلاش‌های فردی، تأمین مصالح جمع مقدم است و باید از دو قطبی شدن جامعه (اقلیتی ثروتمند و اکثریتی فقیر) جلوگیری شود؛ به‌ویژه هنگامی که فعال اقتصادی به مبنای اول، یعنی خدامالکی: «المال مال الله يضعه عند الرجل ودائع»، توجه کند، می‌فهمد که اگر بخواهد حق این امانت را آن گونه که شایسته است، به جا آورد، باید به‌اندازه‌ی نیاز و با رعایت اقتصاد و اعتدال، مصرف کند و باقیمانده‌ی آن را، برای رفع نیازمندی‌های جامعه و مستمندان هزینه نماید. بر همین اساس، امام صادق^(ع)، در ادامه‌ی جمله‌ی یادشده می‌فرماید: «وَجَوَزَ لَهُمْ أَنْ يَأْكُلُوا قَصْدًا وَيَشْرَبُوا قَصْدًا... وَيَعُودُوا بِمَا

سَوَىٰ ذَٰلِكَ عَلَىٰ فُقَرَاءِ الْمُؤْمِنِينَ وَ يَلْمُوا بِهِ شَعْنَهُمْ»؛ خداوند به آنان اجازه داده است که با رعایت اعتدال، از این اموال بخورند و بیاشامند... و اضافه را در اختیار نیازمندان از مؤمنان و سامان بخشی پراکندگی آنان هزینه کنند (محمد بن مسعود عیاشی، ۳۲۰ق، ج ۲، ص ۱۳).

۲-۶-۶. کمک به دیگران و رعایت قوانین و مقررات

از مهم‌ترین آموزه‌های قرآن و اهل‌بیت^(ع)، خدمت به مردم و نیازمندان جامعه است. امام حسین^(ع)، با تأکید بر این باور و حیانی می‌فرماید: «اعْلَمُوا أَنَّ حَوَائِجَ النَّاسِ إِلَيْكُمْ مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ فَلَا تَمَلُّوا النَّعْمَ فَتَتَحَوَّلَ إِلَيْ غَيْرِكُمْ؛ بدانید نیازمندی‌های مردم [که به شما مراجعه می‌کنند] از نعمت‌های الهی است، پس نعمت‌ها را افسرده نسازید [یعنی مبادا با رنجاندن مردم نیازمند، کفران نعمت کنید]؛ که این وظیفه خدمت‌رسانی به دیگران محول خواهد شد» (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۲، ص ۳۶۹).

اساساً یکی از مهم‌ترین آرزوها و درخواست‌های ائمه‌ی اطهار^(ع)، از خداوند متعال، توفیق خدمت‌گزاری به مردم بوده است. امام سجاده^(ع)، در دعای مکارم الاخلاق، با پروردگار متعال چنین نجوا می‌فرماید: «وَ أَجْرٍ لِلنَّاسِ عَلَىٰ يَدِي الْخَيْرِ وَ لَا تَمَحَقَّهُ بِالْمَنِّ»؛ خداوندا! انجام کارهای خیر را برای مردم، به دست من اجرا کن و خدمات نیکم را با منت‌گزاری ضایع مگردان (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰).

۲-۶-۷. حفظ و احیا محیط زیست

دین مبین اسلام به عنوان کامل‌ترین دین، همواره به تمام ابعاد وجودی انسان توجه داشته است و جسم سالم را، لازمه‌ی داشتن روح سالم می‌داند. بستر و زمینه‌ساز جسم و روح سالم، محیط زیست و طبیعت سالم است، همان‌گونه که بر اساس آیات قرآن، محیط زیست و طبیعت، مسخر و در خدمت انسان‌ها است: «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ...»؛ آیا ندیدی خداوند آنچه را در زمین است، مسخر شما ساخت (حج، ۶۵). خداوند متعال در کنار حق استفاده‌ی همگانی، انسان را به حفاظت و توسعه آنها مکلف کرده است: «هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا...»؛ خدای یگانه شما را از زمین ایجاد کرد و شما را بر آبادی زمین برگماشت (هود، ۶۱). آموزه‌های دین مبین اسلام، همواره ضمن بیان ارزش و اهمیت عناصر محیط زیست و طبیعت، مسلمانان را به حفظ و نگهداری از آنها سفارش کرده است.

۲-۶-۸. رعایت حقوق مالکیت فردی و اجتماعی

رعایت حقوق مالکیت فردی و اجتماعی از اصول شریعت اسلامی است و در سخنان رهبران اسلام، با تعبیر نغز و بلندی بر آن تأکید شده است؛ از آن جمله:

- ۱- رکن دین است: امام صادق^(ع) در این باره می‌فرماید: «الْمَحَدِّثَةُ السَّمْحَةُ إِقَامُ الصَّلَاةِ وَ إِيْتَاءُ الزَّكَاةِ وَ صِيَامُ شَهْرِ رَمَضَانَ وَ حِجُّ الْبَيْتِ وَ الطَّاعَةُ لِلْإِمَامِ وَ آدَاءُ حُقُوقِ الْمُؤْمِنِينَ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۷۷)؛ دین محمدی آسان، عبارت است از: بر پا داشتن نماز؛ دادن زکات؛ روزه‌ی ماه رمضان؛ حج خانه‌ی خدا؛ اطاعت از امام و ادای حقوق مؤمن.
- ۲- فراتر از حق الله است. در سخن امیر مؤمنان^(ع)، مقدّم بر آن شمرده شده است: «جَعَلَ اللَّهُ

سُبْحَانَهُ حُقُوقَ عِبَادِهِ مُقَدَّمَةً لِحُقُوقِهِ؛ فَمَنْ قَامَ بِحُقُوقِ عِبَادِ اللَّهِ كَانَ ذَلِكَ مُؤَدِّيًّا إِلَى الْقِيَامِ بِحُقُوقِ اللَّهِ» (خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۳۷۰)؛ خداوند سبحان، حقوق بندگانش را مقدمه‌ی حقوق خویش، قرارداده است. هر کس به [رعایت] حقوق بندگان خدا قیام کند، چنین کاری به رعایت حقوق الهی منجر می‌شود.

۳- برترین عبادت است. پیشوای ششم می‌فرماید: «مَا عِبَدَ اللَّهُ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ آدَاءِ حَقِّ الْمُؤْمِنِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۷۰)؛ خداوند، با چیزی برتر از ادای حق مؤمن، پرستش نشده است.

۴- فلسفه‌ی حکومت اسلامی است. امام علی^(ع)، درباره‌ی پذیرش رهبری و ولایت امت اسلامی می‌فرماید: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعَلَّمْتَ أَنِّي لَمْ أَرِدِ الْأَثَرَةَ وَلَا عَلَوَ الْمُلْكَ وَالرِّيَاسَةَ وَإِنَّمَا أَرَدْتُ الْقِيَامَ بِحُدُودِكَ وَالْأَدَاءَ لِشُرْعِكَ وَوَضَعَ الْأُمُورَ فِي مَوَاضِعِهَا وَتَوَفَّرَ الْحُقُوقَ عَلَى أَهْلِهَا...» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۲۹۹)؛ خداوند! تو می‌دانی که من، آهنگ امارت و قرار گرفتن بر مسند پادشاهی و ریاست را ندارم، بلکه آرمانم، اقدام به [اجرای] حدود تو، اجرای [قوانین] دین تو، سامان دادن کارها در جاهای خویش و پرداخت حقوق به حقدار آن است.

۵- ثمره‌ی اخلاص و توحید است. همان حضرت می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ... شَدَّ بِالْإِخْلَاصِ وَ التَّوْحِيدِ حُقُوقَ الْمُسْلِمِينَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۲، ص ۹)؛ خداوند به سبب اخلاص و توحید، حقوق مسلمانان را محکم کرده است.

۶- یکی از درجات توبه است. امیر مؤمنان^(ع)، برای توبه‌ی واقعی، شش درجه ترسیم می‌کند که دو درجه‌ی آن پرداخت حقوق مردم و حقوق خداست (همان، ج ۶، ص ۲۷)

۷- سبب علو درجه در بهشت است. رسول اکرم^(ص) می‌فرماید: «... فَأَيُّهُمْ كَانَ أَشَدَّ لِلشَّيْعَةِ حُبًّا وَ لِحُقُوقِ إِخْوَانِهِمُ الْمُؤْمِنِينَ أَشَدَّ قَضَاءً كَانَتْ دَرَجَاتُهُ فِي الْجَنَّةِ أَعْلَى ...» (همان، ج ۸، ص ۵۷)؛ هر یک از مؤمنان، که به شیعه، بیشتر عشق بورزد و حقوق برادران مؤمنش را بهتر ادا کند، درجاتش در بهشت، بالاتر خواهد بود.

۲-۶-۹. ایثار را ارزش دانستن

درباره‌ی ایثار جانی در قرآن آمده است «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ؛ و بعضی از مردم برای به‌دست آوردن خشنودی خدا جان خویش را فدا می‌کنند» (بقره، ۲۰۷). و در جای دیگر، ایثار مالی خاندان پیامبر^(ص) را چنین می‌ستاید: «وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَي حُبِّهِ مَسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا؛ غذای خویش را، با آنکه آن را دوست دارند، به مسکین و یتیم و اسیر می‌خورانند» (انسان، ۸)؛ همچنین، از «انصار»، که در حال فقر، از برادران مهاجر خود، با تقسیم اموال و خانه‌های خویش پذیرایی کردند و آنان را بر خود مقدم داشتند، این‌گونه تمجید می‌کند: «يُؤْتِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ؛ دیگران را بر خود مقدم می‌دارند، هرچند خود، فقیر و نیازمند باشند» (حشر، ۹).

امیرمؤمنان^(ع) فرمود: «الْإِيثَارُ سَجِيَّةُ الْأَبْرَارِ وَ شِمَّةُ الْأَخْيَارِ؛ ایثار، خوی نیکوکاران و شیوه‌ی نیکان است» (آمدی، ۱۳۷۸، ص ۳۹۶، ح ۹۱۶۳).

تقوا، برادری، عفو و بخشش، ترحم و دلسوزی، رعایت حقوق دیگران، جرأت و شهامت، ایثار و گذشت، مشورت، تعاون و همکاری و غیره جزو اصول تربیت اجتماعی است، که اسلام بدان‌ها سفارش

کرده است. بدون تردید، خانواده اولین نهادی است که این اصول، در آن تجربه می‌شود و کودکان و نوجوانان، در رفتار اعضای خانواده، آن‌ها را نظاره می‌کنند. رسول اکرم (ص)، در این باره می‌فرماید: «رَحِمَ اللهُ عَبْدًا أَعَانَ وَلَدَهُ عَلَى بَرِّهِ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِ وَ التَّأَلُّفِ لَهُ وَ تَعْلِيمِهِ وَ تَأْدِيبِهِ» (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۲۶)؛ خداوند رحمت کند بنده‌ای که فرزندش را، بر نیکی و سعادتش یاری کند، به این‌که به او احسان نماید و با او رفتار دوستانه داشته باشد و به آموزش پرورش او بپردازد.

مرحله‌ی تربیتی	اهداف غایی تربیتی مبتنی برمسئولیت‌پذیری	اهداف واسطی تربیتی مبتنی برمسئولیت‌پذیری
	هدایت و رشد؛ طهارت و حیات طیبه؛ تقوی؛ قرب؛ رضوان؛ عبادت.	صحت، قوت و نظافت (شأن جسمی)؛ تفکر و تعقل (شأن فکری)؛ تزکیه و تهذیب (شأن اخلاقی)؛ اقامه‌ی قسط (شأن اقتصادی)؛ تعاون (شأن اجتماعی)؛ استقلال و عزت جامعه (شأن سیاسی).
مرحله‌ی مشورت و هم‌رأیی	-اهداف غایی در حال شکل‌گیری است. - شناخت فرد نسبت به خدا، عمیق و قلبی نیست.	این مرحله را، اولین مرحله‌ی ورود به دین دانسته‌اند. برقراری ارتباط عاطفی و اجتماعی؛ آشنا شدن با ارزش‌ص‌رحم؛ اهمیت دادن به خانواده؛ خداوند را منشأ حق و عدالت دانستن؛ توسعه و حفظ جامعه؛ خیرخواهی؛ مصالح جامعه را به مصالح فردی ترجیح دادن؛ کمک به دیگران و رعایت قوانین و مقررات؛ حفظ و احیا محیط زیست؛ رعایت حقوق مالکیت فردی و اجتماعی؛ ایثار را ارزش دانستن

جدول ۳. اهداف غایی و واسطی تربیتی مبتنی برمسئولیت‌پذیری در مرحله‌ی مشورت و هم‌رأیی

نتیجه‌گیری

در این مقاله، به بررسی اهداف تربیت مبتنی برمسئولیت‌پذیری، با نظر به مراحل تربیتی مد نظر اسلام و با استناد به آیات قرآن و روایات معصومین^(ع) پرداخته شد و نتایج زیر به‌دست آمد:

در روایات، دوران زندگی انسان پس از تولد، به سه دروه‌ی مجزای سیادت، اطاعت و فرمان‌برداری و مرحله‌ی مشورت و هم‌رأیی تقسیم شده است. احادیث فراوانی، دوران رشد را، پس تولد تا ۲۱ سالگی تقسیم‌بندی کرده و ویژگی‌هایی را برای رشد و تربیت یادآور شده‌اند.

الف) مرحله‌ی سیادت و سروری: بازی‌کردن از ویژگی‌های بارز این مرحله است که در رشد و تربیت نیز از اهمیت اسلامی برخوردار است. باید در هفت سال اول، به‌اندازه‌ی کافی، از نظر شخصیتی به کودک احترام گذاشته شود و مرکز توجه اعضای خانواده باشد. بازی، از ویژگی‌های این مرحله محسوب شده است؛ بنابراین، این هفت سال، از نظر اسلام، مرحله‌ای است که کودک محور تعیین‌کننده‌ی آن است و پدر و مادر باید تا حد امکان، مطابق خواسته‌ها و نیازهای طبیعی کودک خود رفتار کنند.

ب) مرحله‌ی اطاعت و فرمان‌برداری: در احادیث یاد شده، اطاعت، حرف‌شنوی و همچنین تعلیم و تأدیب از ویژگی‌های سنین این مرحله بیان شده بود. به همین دلیل، در این مرحله، بهترین فرصت، هم برای تعلیم (آموزش) و هم برای تأدیب (آموزش مستقیم ارزش‌ها و پرهیز دادن از ضد ارزش‌ها) فراهم می‌آید؛ بنابراین، در این مرحله از دیدگاه اسلام، پدر و مادر و مربی، محور تعلیم و تربیت‌اند و کودک با خصوصیات روانی و تربیتی که دارد، آمادگی کافی برای تعلیم و تربیت‌پذیری مستقیم را داراست.

ج) مرحله‌ی مشورت و هم‌رأیی: برای هفت سال سوم، وزیر بودن، هم‌رأیی و همراهی با پدر و مادر، یادگیری حلال و حرام، آشنایی با احکام و حسن خلق ذکر شده است. در این مرحله، هرکس بنا به سنت

الهی، باید مسئولیت کارهای خویش را بپذیرد؛ زیرا به حلال و حرام آگاه است و برای اعمال او، ثواب و جزا در نظر گرفته می‌شود.

مسئولیت‌پذیری، امانتی است که بر دوش انسان نهاده شده است؛ وظیفه‌ای که از بدو تولد تا مرگ، با ما همراه است و هیچ‌گاه، از ما جداشدنی نیست و این امر، به عاملی به نام تربیت نیاز دارد که با توانایی و استعداد کودک، نوجوان و جوان متناسب باشد.

شناخت هدف هر کاری، در پیاده کردن برنامه‌های آن کار، مؤثر و حائز اهمیت است و از آن‌جا که هر مکتبی، اهداف را بر اساس دیدگاه‌های خود، تعیین و طبق آن، برنامه‌های تعلیمی و تربیتی را پیشنهاد می‌کند، شناخت اهداف و برنامه‌های تربیتی و آموزشی، ضرورتی غیرقابل‌انکار است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه؛ ترجمه‌ی حسین انصاریان؛ چاپ هفتم، تهران: انتشارات پیام آزادی، ۱۳۷۹ ش.
- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ فلسفه تربیت؛ تهران: دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۱ ش.
- اخلاقی بناری، مسعود؛ «فلسفه مسئولیت در اسلام و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آن»؛ مجله‌ی پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره ۳، پیاپی ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۴ ش.
- آزادمنش، سعید؛ تبیین ماهیت دوران کودکی از منظر رویکرد اسلامی عمل و اهداف «تربیت» اخلاقی کودک بر اساس آن، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)؛ تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۳ ش.
- آزادمنش، سعید؛ سجادیه، نرگس؛ باقری، خسرو؛ «تبیین اهداف و ملاحظات «تربیت» اخلاقی کودک با نظر به مفهوم عاملیت انسان در اندیشه اسلامی»؛ دو فصلنامه‌ی علمی پژوهشی تربیت اسلامی، سال ۱۱، شماره ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۵ ش.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و درر الکلم، جلد ۲ و ۳، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
- باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی؛ جلد ۱، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰ ش.
- _____؛ درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، اهداف، مبانی و اصول؛ جلد ۱ و ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹ ش.
- جعفری، محمدتقی؛ حقوق بشر از دیدگاه اسلام و غرب؛ تهران: دفتر خدمات حقوق بین‌المللی، ۱۳۷۰ ش.
- حاجی‌زاده، مهین؛ آورجه، محی‌الدین؛ «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان»؛ دو فصلنامه قرآن در آینه پژوهش، سال اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳ ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ جلد ۱۴، ۱۵، قم: مؤسسه آل‌البیت^(ع)، ۱۴۰۹ ق.
- دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۹ ش.
- رفعی، بهروز؛ درآمدی بر فلسفه تربیت اسلامی [ماجد عرسان کیلانی]؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴ ش.
- رفیع‌پور، فرامرز؛ آنا تومی جامعه؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸ ش.
- سجادیه، نرگس؛ رویکرد سواد اخلاقی در تربیت اخلاقی: نقد و نظر از نظریه تا عمل؛ پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، سال ۵، شماره ۲، ۱۳۹۴ ش.
- سجادیه، نرگس؛ مدنی‌فر، محمدرضا؛ باقری، خسرو؛ «اهداف واسطی تربیت در دوران کودکی بر اساس رویکرد اسلامی عمل»؛ دوره ۱۰، شماره ۲۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ ش.
- شکوهی، غلامحسین؛ «معنا و مفهوم تربیت»؛ فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۲ و ۳، ۱۳۶۴ ش.
- صدوق، محمد بن بابویه؛ من لایحضره الفقیه؛ بیروت: انتشارات دارالاضواء، ۱۴۱۳ ق.
- طباطبایی، محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۹۳ ش.

- فرهادیان، رضا؛ مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث؛ تهران: بوستان کتاب، ۱۳۹۳ ش.
- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی؛ المحجّه البیضاء فی تهذیب الاحیاء؛ جلد ۴، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲ ش.
- کریمی عبدالعظیم؛ فرهادیان رضا؛ حداد عادل غلام‌علی؛ مفیدی فرخنده؛ آنچه درباره‌ی کودک و نوجوان باید بدانیم؛ جلد ۷، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی؛ جلد ۲ و ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- _____؛ فروع کافی؛ جلد پنجم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
- گلمن، دانیل؛ هوش هیجانی؛ ترجمه‌ی نسرین پارسا؛ چاپ سوم، تهران: رشد، ۱۳۸۳ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار فی معرفه‌ی الائمه‌ الاطهار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- محدث نوری، میرزا حسین؛ مستدرک‌الوسائل؛ جلد ۲، ۹ و ۱۲، قم: مؤسسه آل‌البیت^(ع)، ۱۴۰۸ ق.
- محمدی ری‌شهری، محمد؛ میزان الحکمه؛ ترجمه‌ی سید ابوالقاسم حسینی؛ قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ۱۳۸۶ ش.
- مطهری، مرتضی؛ انسان در قرآن؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۶ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ آشتیانی، حجج اسلام محمد رضا؛ امامی، محمدجعفر؛ حسنی، عبدالرسول؛ شجاعی، سید حسن؛ عبداللهی، محمود؛ قرائتی، محسن؛ محمدی اشتهاردی، محمد؛ طباطبایی‌نژاد، شهید سید نورالله؛ تفسیر نمونه؛ جلد ۱۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵ ش.